

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLENA IVANENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olenaivanenko@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-3635-1078

ОЛЕКСАНДР КОРЕГІН (1948–2021),

кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології (2007–2008) факультету соціальних наук і соціальних технологій НаУКМА

OLEKSANDR KOREGIN (1948–2021),

Candidate of Sciences in Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of Sociology (2007–2008), Faculty of Social Sciences and Social Technologies, NaUKMA

**Соціологія і демографія:
про ролі, зв'язки та призначення наук**

Заголовок цієї статті запозичено від назви розділу, що його написав американський соціолог Вілберт Е. Мур¹ для колективної монографії «Вивчення людності: опис і оцінка» (The Study of Population: An inventory and appraisal) [Moore, 1959].

Монографія побачила світ 1959 року у видавництві Чиказького університету за редакцією інших визнаних американських соціологів Філіпа М. Гаузера і Отиса Д. Дункана² [Hauser, Duncan, 1959] і відіграла помітну роль у розвитку

1 Вілберт Еліс Мур (Wilbert Ellis Moore, 1914–1987) — американський соціолог, учень Т. Парсонса, фахівець із проблем соціальної структури, Президент Американської соціологічної асоціації (1966).

2 Філіп Морис Гаузер (Philip Morris Hauser, 1909–1994) — американський соціолог, представник Чиказької соціологічної школи, професор соціології Чиказького університету, в якому

Цитування: Іваненко, О., Корегін, О. (2022). Соціологія і демографія: про ролі, зв'язки та призначення наук. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 165–194, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.165>.

соціології, демографії та науки про народонаселення на Заході, зокрема завдяки з'ясуванню чільного місця соціології серед цих наук.

Особливо варто відзначити комплексний, всебічний підхід авторського колективу цієї доволі грубезної книги обсягом у майже 800 сторінок до методологічних аспектів аналізу питань людності, без осмислення яких було б неможливо шукати відповіді на інші нагальні питання, що поставали у зв'язку зі стрімким загостренням на той час у світі соціальних проблем, що, своєю чергою, спричиняло велике занепокоєння у певній частини громадськості та вчених, в урядів багатьох країн та міжнародних організацій.

Надзвичайне методологічне значення цієї монографії для розвитку знання про людність було відзначено 2000 року американським демографом і соціологом Ю Ксе¹ у його статті «Демографія: минуле, сучасне і майбутнє», що була надрукована у журналі Американської статистичної асоціації й претендувала на оцінку розвитку демографії як науки до початку ХХІ століття та визначення перспектив її розвитку в майбутньому.

Ю Ксе навіть назвав «доленосною» (*fortunate*) ту обставину, що Гаузер і Дункан у вступному розділі монографії зуміли визначитися щодо відмінностей різних складових науки, яку тоді узагальнено було заведено називати «демографією». Вони показали, що за цією назвою насправді стоять дві дисципліни, які мають спільний об'єкт дослідження – народонаселення, але різні предмети й використовують різні методи. Це — дескриптивна дисципліна, що отримала у них назву «формальна демографія» (*formal demography*) і яка користується статистичними та математичними методами (тобто, статистика), і дисципліна, названа ними «вивченням людності» (*study of population*), що досліджує методами соціології закономірності процесів, які відбуваються у тому чи іншому суспільстві, їхні принципи, чинники тощо [Yu Xie, 2000: pp. 670–671].

Монографія «Вивчення людності: опис та оцінка» не пройшла повз увагу фахівців у СРСР. Так, до неї звернувся Д. Шелестов², відомий історик, спеціаліст з історії досліджень народонаселення. У своїй праці «Демографія: Історія і сучасність», аналізуючи процес становлення демографічної науки та межі сучасної демографії, він зауважив, що у попередній тривалий період (від часів виникнення соціології в середині ХІХ століття і до середини ХХ) «буржуазна соціологія» виявилася нездатною дати наукову розробку теоретичних проблем населення,

створив і 30 років очолював Центр досліджень народонаселення, президент Американської соціологічної асоціації (1968), Американської статистичної асоціації, Американської асоціації народонаселення.

Отис Дадлі Дункан (Otis Dudley Duncan, 1921–2004) — американський соціолог, один із провідних фахівців з кількісних досліджень, соціальної мобільності та стратифікації, професор соціології низки університетів США, директор Центру досліджень народонаселення Чиказького університету. Лауреат премії П. Сорокіна Американської соціологічної асоціації.

1 Ю Ксе (Yu Xie) — професор соціології Університету Берта Дж. Керстетера '66 та Принстонського інституту міжнародних та регіональних досліджень Принстонського університету.

2 Дмитро Кузьмич Шелестов (1927–2000) — професор МДУ ім. М. Ломоносова, один із засновників радянської школи історії досліджень народонаселення, бібліограф демографічної науки, автор демографічних енциклопедичних словників (1985, 1994).

що призвело до «прагнення підмінити демографічну науку “формальною (чи-стою) демографією”, статистикою населення» [Шелестов, 1983: сс. 81–82]. Ситуація змінилася, писав Шелестов, з появою монографії «Вивчення людності: опис та оцінка», яка «в певному сенсі позначила межу нового періоду в історії буржуазної демографії», визначальною рисою якої став вихід за вузькі межі чистої демографії та звернення до досліджень комплексу різноманітних соціальних і природних чинників, що зумовлюють процеси у народонаселенні [Шелестов, 1983: сс. 187–188].

Варто зауважити, що розділ «Соціологія і демографія» В.Е. Мура був завершальним серед 28-ми розділів монографії й певною мірою підсумовувала розгляд окремих питань на її сторінках. Насамперед ідеться про питання, порушене її авторами ще на початку, у першому розділі «Демографія як наука» (Demography as a Science), — стосовно неможливості задовольнити потреби у знаннях щодо чинників стану народонаселення в умовах бурхливих змін і трансформацій, визначення перспектив і механізмів регулювання розвитку науки засобами лише «формальної демографії» та необхідності застосування для цього наук, що користуються іншими засобами. Це питання також розглядалося і в інших розділах книги, таких як: «Розвиток і поточний статус демографії: розвиток науки» (Development and Current Status of Demography: The Development of Demography) Франка Лоримера¹; «Розвиток і перспективи демографічних досліджень у Франції» (Development and Perspectives of Demographic Research in France) французького соціолога і демографа Альфреда Сові²; «Розвиток і статус американської демографії» (The Development and Status of American Demography) американського соціолога і демографа Руперта Венса³; «Екологія людини та вивчення народонаселення» (Human Ecology and Population Studies) Отиса Д. Дункана.

В.Е. Мур, по суті, лише підтвердив правомірність думки, викладеної у названих вище розділах монографії, про те, що необхідний рівень знань у процесі досліджень народонаселення досягається тільки за умов міждисциплінарної взаємодії, яка інтегрує зусилля низки наук, причетних до вивчення різних аспектів функціонування і розвитку суспільства. Автори монографії показали, що «формальна демографія», яка користується статистичними й математичними мето-

1 Френк Лоример (Frank Lorimer, 1894–1985) — відомий демограф і соціолог, фахівець з історії розвитку народонаселення і наук про народонаселення, особливо відомий завдяки унікальному на свій час дослідженню народонаселення СРСР (The Populations of the Soviet Union: History and Prospects. League of Nations, Geneva, 1946).

2 Альфред Сові (Alfred Sauvy, 1898–1990) — французький соціолог, економіст і демограф, засновник і перший директор Національного інституту демографічних досліджень (INED, 1945–1962), професор Паризького інституту політичних досліджень (1940–1959), почесний президент Міжнародного союзу досліджень народонаселення, голова Комісії ООН з населення. Відомий також впровадженням 1952 року в науковий обіг поняття «третій світ» за аналогією з поняттям «третій стан», а також коефіцієнта демографічного старіння населення, автор фундаментального двотомника «Загальна теорія населення» (Москва: Прогресс, 1977).

3 Руперт Бейлес Венс (Rupert Beyless Vance, 1889–1975) — американський соціолог, спеціалізувався на дослідженні соціальних проблем Півдня США, присвятивши цьому понад 40 років своєї наукової діяльності, президент Американської соціологічної асоціації (1944).

дами та надає результат свого дослідження у вигляді «інвентарного» (inventory) опису, не може відповісти на запитання щодо соціальної чи природної зумовленості процесів у народонаселенні, значущих для суспільства наслідків цих процесів та можливості їх регуляції. В сучасних умовах самі існування і розвиток «формальної демографії» зумовлені переважно потребою у виконанні допоміжної ролі для наукової дисципліни з «вивчення людності», що дійсно може дати відповідь на зазначені питання. Остання за своїм характером є соціологічною дисципліною, яка робить оцінку даних як «формальної демографії», так і даних щодо людності, отриманих іншими науками, тією чи іншою мірою причетними до її вивчення, та виробляє завдяки цьому необхідні висновки.

Оскільки в монографії її автори за традицією, що склалася на Заході у попередні десятиріччя, узагальнено називають «демографією» обидві наукові дисципліни (про витоки цієї традиції йтиметься далі), причому соціологічна за своїм характером дисципліна з «вивчення людності» є підґрунтям «формальної демографії» й, таким чином, репрезентує обидві дисципліни, то в разі розумінні «демографії» у названому сенсі її можна визначати як галузеву дисципліну соціології.

Як завжди бувало у випадках появи чогось нового і нетрадиційного у «немарксистському» суспільствознавстві, своя позиція щодо наведених вище висновків монографії «Вивчення людності: опис та оцінка» була у фахівців відповідної царини в СРСР. Той самий Д. Шелестов, що так позитивно оцінив вихід її авторів за межі «формальної демографії» (і таким чином визнав, що «буржуазна» соціологія все ж зробила те, що було необхідно для цього), водночас висловив свого роду догану одному з них — своєму колезі-історик, з яким він найбільше полемізував, Ф. Лоримеру, — за намагання «опустити демографію, яку Лоример непевно назвав “науковою дисципліною”, до рівня одного з розділів буржуазної соціології» (курс. наш. — О.І., О.К.) [Шелестов, 1983: с. 8].

Позиція професора Шелестова щодо існування демографії — ексклюзивної, комплексної та самодостатньої науки, яка вивчає населення і яка ніяк не може мати соціологічного характеру (а теорією, якою, на думку Шелестова і за його логікою, статистика не може пояснити зумовленість процесів у народонаселенні, вочевидь, користуються тільки на Заході!), — це позиція переважної більшості радянських фахівців з народонаселення, яка сформувалася впродовж двох десятиріч, що передували появі названої праці цього науковця.

Чинники, що посприяли формуванню позиції радянських дослідників

1966 року на VI Всесвітньому соціологічному конгресі, що відбувся в Евіані (Франція), було представлено доповідь одного з провідних радянських статистиків, демографів і соціологів, професора Б. Урланіса¹, присвячену категорично-

1 Борис Цезаревич Урланіс (1906–1981) — широко відомий радянський демограф, професор, один із засновників економічної демографії в СРСР. З 1959 року працював в Інституті економіки АН СРСР. Автор унікальної праці «История одного поколения» (1968), у якій він розглядає демографічну долю власного покоління (своїх ровесників) і яка становить один із небагатьох прикладів поздовжнього демографічного аналізу у світовій науковій літературі.

му запереченню точки зору, відповідно до якої «демографія є частиною соціології». Трьома роками пізніше (1969 року) доповідь було надруковано у вигляді статті «Демографія і соціологія» під назвою, дзеркально-зворотною щодо вже згаданого розділу В.Е. Мура з монографії 1959 року [Урланіс, 1976]. Власне позиція Мура стосовно соціологічного характеру науки, що вивчає народонаселення, і стала підставою для дискусії, яку розпочав проф. Урланіс. Спростовуючи бачення В.Е. Мура, він, по суті, стверджував, що демографія — самодостатня суспільна наука, предметом якої є комплексне дослідження народонаселення. І така наука, на його думку, *не може бути частиною соціології*, оскільки соціологія має *зовсім інший предмет*, а саме: «*суспільство і певні суспільні відносини, що складаються в ньому*» [Урланіс, 1976: сс. 28–29].

Б. Урланіс не заперечував зв'язків демографії із соціологією та іншими суспільними науками, звичайно, у своєму варіанті їх розуміння. Так, соціологія і демографія, за його словами, мають «точки дотику» у вивченні «демографічної поведінки» населення в умовах переходу від «стихійної народжуваності» до «свідомого батьківства». (Тут ідеться лише про свідому поведінку, оскільки не-свідомо, яка, за Урланісом, переує переходу до свідомого батьківства, так само, як і більшість випадків смертей, за винятком самогубств, до соціології, судячи з аналізу тексту вченого, не має жодного стосунку) [Урланіс, 1976: сс. 29–31].

На його думку, «демографія і соціологія — науки, що розвиваються у паралельних площинах. Їх не можна розглядати як науки, що йдуть паралельними лініями у жорстко геометричному сенсі, тобто у тому, що вони ніколи не зближуються. Розвиваючись у паралельних площинах, ці науки то наближаються одна до одної, то віддаляються, залежно від ракурсу дослідження. ... Соціологія і демографія ... збагачують, запліднюють одна одну і на підставі взаємної допомоги досягають успіхів у вивченні закономірностей розвитку *суспільства і населення*» [Урланіс, 1976: с. 31].

Проголошуючи, що вивчення закономірностей розвитку населення є, так би мовити, монополією незалежної від соціології демографії, Урланіс, по суті, декларує своє незрозуміле (особливо для соціолога) намагання не бачити того, що наука про закономірності розвитку народонаселення, наявність якого є першою передумовою виникнення суспільств і умовою подальшого існування кожного з них, є (хоч би як вона називалася) іманентною підсистемою і має соціологічний характер. Адже соціологія, як він сам і зазначив, є наукою про закономірності розвитку суспільства.

Разом із тим, фактично визнаючи існування таких, хоч і не названих ним, соціологічних дисциплін, як започаткована ще Емілем Дюркгаймом соціологія суїцидальної поведінки або соціологія репродуктивної поведінки, Урланіс, власне, визнав тим самим принципову можливість існування галузевих соціологічних дисциплін, які досліджують саме народонаселення і за логікою мають своїм предметом не все суспільство, що Урланіс чомусь назвав обов'язковою ознакою соціології, а лише певні сфери суспільної підсистеми з іманентними їм суспільними відносинами.

Треба зазначити, що у 1963-му, за три роки до соціологічного конгресу, для якого було підготовлено вище названу доповідь Урланіса, в редакції теоре-

тичного журналу ЦК КПРС «Коммунист» під час колективного обговорення листа, надісланого до журналу радянським демографом, лікарем і гігієністом Б. Смулевичем¹, у якому, за формулюванням редакції, йшлося про «несприятливий стан, що утворився у двох важливих сферах марксистських *соціологічних досліджень* — соціальної гігієні і *демографії*» (курс. наш. — О.І., О.К.). Урланіс не зробив жодного зауваження щодо визнання демографії як сфери соціологічних досліджень [Смулевич, 1963: сс. 81–87].

Постає питання, що саме змусило Б. Урланіса три роки по тому змінити погляд на співвідношення демографії і соціології?

У той період, за свідченням одного з тих, хто зробив найбільший внесок у відродження соціології в СРСР, вченого зі світовим іменем І. Кона (1928–2011), для запобігання конфронтації з історичним матеріалізмом соціологію було прийнято називати соціологічними дослідженнями [Кон, 2008].

Не заперечуючи наявність у науковому середовищі фахівців, які вважали демографію частиною соціології, проф. Урланіс чомусь називає тільки одного з них, причому не вітчизняного (а такі, як ми побачили, були і в СРСР), а американського — В.Е. Мура, і зосереджується на аналізі єдиного його аргументу на користь цього висновку, подаючи його у відриві від контексту як усього розділу, де його наведено, так і усієї монографії «Вивчення народонаселення: опис і оцінка». Цим аргументом, як вказує Урланіс, «слугує відсутність спеціальних демографічних факультетів в університетах і рідкі випадки існування кафедр демографії» [Урланіс, 1976: с. 27].

Звичайно, аргумент, вирваний з контексту монографії, не є переконливим. Навіть якби Урланіс додав, що у США майже всі фахівці з народонаселення здобували освіту на кафедрах соціології, то і це свідчило б лише про поширений на Заході погляд на співвідношення демографії і соціології. Однак сама тільки поширеність такого погляду ще не доводить, що перша дійсно є складовою другої.

Проте чому саме цей довід і саме в такому, неаргументованому його вигляді обрав для своєї критики Урланіс? На наш погляд, зовсім не для того, щоб показати як, начебто, легко спростовувати «буржуазну» соціологію.

По-перше, справді аргументовані доводи йому насправді було б, вочевидь, важко спростувати, тому й він їх просто оминув. По-друге, звернення до вказаного аргументу ще й надавало Урланісу можливість перевести розмову на дуже важливу для нього тему, про що він зауважив: «Таке становище демографічної науки має місце не тільки на батьківщині Мура» [Урланіс, 1976: с. 28].

Ця репліка, яка, поза сумнівом, була призначена для «внутрішнього» аналізування, обережно натякає на тодішню ситуацію щодо вивчення народонаселення в СРСР. Адже у Союзі тоді теж не існувало факультетів демографії й, на відміну від США, у СРСР на той час взагалі була одна-єдина кафедра демографії (у Московському економіко-статистичному інституті). З певних причин в СРСР також не існувало факультетів і кафедр соціології (натомість у США саме

1 Броніслав Якович Смулевич (1894–1981) — радянський демограф, викладач, лікар, вивчав питання демографії, медичної соціології, соціальної гігієні. Навчався у Відні та Берліні. Разом із М.О. Семашко та іншими вченими у 1920–1930-ті роки працював над проблемами соціальної медицини.

вони вже десятиліття поспіль готували фахівців з народонаселення [Шелестов, 1963: сс. 78–79]).

Урланіс не вдався до пояснення, що у США кафедри та факультети, як і університети загалом, є науково-дослідницькими структурами. Відсутність факультетів демографії за наявності факультетів статистики, де викладали і статистику населення (тобто, «формальну демографію»), і численних соціологічних факультетів, підготовка на яких орієнтувала частину випускників на дослідження людності, створювала зовсім іншу ситуацію, аніж це було в СРСР. У Радянському Союзі статистичні факультети, де серед інших читали і курс статистики народонаселення, згідно із загальною спрямованістю вищих навчальних закладів у країні суто на навчальний процес, не могли займатися послідовними дослідженнями людності. Чимало економічних факультетів, де народонаселення теж розглядали у навчальних курсах (правда, переважно, як трудовий ресурс народного господарства), так само не мали такої можливості¹.

Будь-які організовані дослідження в СРСР були зосереджені у спеціалізованих наукових установах. Проте після того, як у 30-ті роки ХХ століття і створений 1918 року перший у світі Інститут демографії у Києві, і трохи пізніше організований у Ленінграді інститут того самого профілю були ліквідовані як такі, що не лише не виконували поставлені тодішньою владою замовлення, які б свідчили про успіхи чинного режиму, а й були небезпечні щодо розкриття його реальної демографічної політики (репресій, штучно зорганізованого голоду тощо), ситуація з дослідженнями населення у країні вкрай погіршилась. У 1960-ті роки в СРСР існувало лише кілька невеликих демографічних відділів у структурі державної статистики, які займалися тематикою прикладного характеру відповідно до потреб цієї структури, а поодинокі відділи з малочисельним складом в інших структурах, що проводили такі дослідження, займалися цим факультативно, як однією з певної сукупності тем.

Для Урланіса («Цезаря російської демографії» як дещо пафосно, проте справедливо, визначив його місце в цій науці російський соціолог А. Антонов²), за словами радянських дослідників В. Борисова і А. Вишневського³, демографія

1 Ледей не єдиним винятком можна вважати Центр з вивчення проблем народонаселення економічного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова, подібний до спеціальних структур з досліджень народонаселення університетів США. Проте він був заснований лише 1968 року.

2 «Цезарь русской демографии» — так називалася стаття А.І. Антонова, завідувача кафедри соціології сім'ї та демографії соціологічного факультету МДУ ім. Ломоносова, присвячена пам'яті Б. Урланіса [Антонов, 2009].

3 Анатолій Григорович Вишневський (1935–2021) — відомий радянський та російський демограф-теоретик та економіст, який один з перших у СРСР почав розвивати концепції «демографічної революції» та «демографічної модернізації». Свій науковий шлях розпочав у Харкові, продовжив у Києві (в Інституті економіки АН УРСР), у 1970-х за запрошенням переїхав до Москви, де працював у НДІ ЦСУ СРСР, керував Центром демографії та екології людини при Інституті прогнозування АН СРСР, а з 2007-го — у Вищій школі економіки. Згодом очолював Інститут демографії НДУ ВШЕ. За влучним висловом його українських колег, він уособлював «цілу епоху в історії європейської демографічної науки, епоху енциклопедичних знань, сміливих теоретичних узагальнень, уміння працювати за умов обмеженої інформації,

була «головною сферою його наукових інтересів, можна навіть сказати, головним коханням його життя... Він розумів виключне значення цієї наукової дисципліни у світі, в якому відбувалися небувалі демографічні зміни, й усю абсурдність ситуації, коли радянська академічна наука впритул не бачила ні самих цих змін, ні величезного стрибка демографічних досліджень на Заході» [Борисов, Вишневський, 2001].

Наукова і громадянська позиція Б. Урланіса зумовила його особливу активність з відродження досліджень народонаселення в СРСР. Практичній реалізації такої його позиції за тих специфічних суспільних умов могло б посприяти, якби вдалося змусити радянську систему діяти в інший спосіб ніж, начебто, діяв її головний політичний та ідеологічний супротивник — США. Інакше кажучи, «зігравши» на протистоянні систем, можна було спробувати допомогти розвитку науки про народонаселення, «спокусивши» владу можливістю отримання певних дивідендів, набутих при порівнянні «уважного» ставлення до відповідної наукової дисципліни в СРСР і «неуважного» — у США, де вона, мовляв, не мала можливості розвиватися і досягти такого рівня, щоб вважатися самостійною.

Для отримання потрібного результату треба було у будь-який спосіб спростувати соціологічний характер науки про народонаселення, оскільки до соціології на той час в СРСР вже означилося різке погіршення ставлення з боку всемогутнього партдержапарату, тож Урланіс не міг не знати, до яких наслідків призвело те погіршення. Як зазначив радянський (нині російський) соціолог В. Ядов, навіть сам термін «соціологія» сприймався не інакше як з додатком «не-наукова» [Ядов, 1994: с. 5].

Тільки після смерті Сталіна і зміни влади ситуація почала потроху змінюватися. Як висловився І. Кон: «Радянська соціологія виникла на хвилі хрущовських реформ» [Кон, 2008].

Радянсько-американський соціолог В. Шляпентох зазначав, що в СРСР ставлення до соціології, яка тільки-но почала підніматися, після краху так званої відлиги, зі зняттям з державних і партійних посад М. Хрущова у 1964 році, стало погіршуватися. Щоправда, зауважив він, ще не згасла тоді лояльність влади до «батьків-засновників» цієї науки в СРСР, які прийшли до неї з «марксистсько-ленінських» філософії, історії та політекономії, та сподівання частини партійної й адміністративної верхівки країни на отримання від прикладних соціологів деяких корисних, суто практичних рекомендацій обернулися тим, що до 1968 року прямих гонінь на соціологію, начебто, не було. Понад те, у 1968-му, завдяки зусиллям віце-президента АН СРСР А. Румянцева у складі Академії наук був створений перший соціологічний інститут — Інститут конкрет-

віри у велику суспільну значущість демографії». Йому належить формулювання постулату про те, що населення є підсистемою суспільства, яка самооновлюється, а демографічні процеси розвиваються за своїми власними законами. Демографічні зміни він розглядав як чинник розвитку суспільства і одним з перших заговорив про проблеми, до яких громадська думка і тогочасна політика свого часу не наважувалися звертатися (постаріння, зниження народжуваності, глобальні зміни у демографічному розвитку, міграційні процеси та їхні наслідки для економічного та соціального розвитку тощо) [Слово, 2021: сс. 133–134].

них соціальних досліджень (ІКСД). Оскільки його очолив сам Румянцев, могло скластися враження, начебто соціологія почала одержувати партійну і державну підтримку. Водночас, того самого року почалося викладання першого у країні курсу соціології (підготованого Ю. Левадою для студентів факультету журналістики МДУ). Проте після подій «Празької весни» 1968 року ситуація знову суттєво змінилася. «Репресії були результатом злиття двох потоків подій — одного, що тягнувся від часів відлиги, і другого, потужно стимульованого страхом перед “соціалізмом з людським обличчям”, від хрущовських реформ. Коли обидва потоки поєдналися, доля радянської соціології була поставлена на карту» [Шляпентох, 2007].

Урланіс, прекрасний аналітик, людина з великим життєвим досвідом, сам за сталінських часів пережив гоніння, тож одразу після зняття з усіх посад М. Хрущова завбачив велику імовірність відтворення в СРСР тоталітарного режиму сталінського типу. А такому режиму не потрібні об'єктивні дані наук, котрі могли б свідчити не на його користь. Оскільки до цих наук, безперечно, належала і соціологія, можливість уникнення заборони досліджень народонаселення, він, судячи з його дій, бачив у визначенні їх як *не соціологічних*, а *суто демографічних*. Тому, відповідно до практики тих часів, вдався до спростування відомої позиції «буржуазних» соціологів відносно визнання досліджень тих процесів, що відбуваються у народонаселенні як соціологічних за своєю суттю. До того ж, він зумів зробити конкретним об'єктом своєї критики В.Е. Мура, який на той час (1966 рік) був свого роду «провідним соціологом» капіталістичного світу, Президентом соціологічної асоціації США, про що мало кому було відомо у країні, але на це, безперечно, і розраховував професор Урланіс.

На користь останнього свідчить ще й те, що Урланіс не зробив жодних критичних закидів на адресу не менш відомого (якщо не більше), аніж В.Е. Мур, американського соціолога Кінгслі Девіса¹, який у розділі «Соціологія демографічної поведінки» колективної монографії «Соціологія сьогодні. Проблеми і перспективи», яка 1962 року вийшла у США і вже 1965 була перекладена російською, аргументовано довів, що наука про людність є незалежною соціологічною дисципліною [Девіс, 1965: с. 343]. Важко навіть припустити, що Урланіс не був знайомий з книгою, яку можна вважати «вікном» в американську соціологію для радянських науковців у ті турбулентні часи.

Жодним чином не зачепив він і знаменитого французького соціолога і демографа Альфреда Сові, одного зі співавторів вище згадуваної монографії, який сформулював свою позицію щодо соціологічної сутності досліджень наро-

1 Кінгслі Девіс (Kingsley Davis, 1908–1987) — американський соціолог і демограф, президент Американської соціологічної асоціації (1959), перший із соціологів у США, обраний до Національної академії наук (1966). Автор відомих понять «демографічний вибух» і «нульовий приріст населення». Разом з В.Е. Муром опублікував статтю про принципи стратифікації, яка розкривала причини соціальної нерівності. Як демограф дістав міжнародне визнання за свою діяльність у сфері дослідження зростання народонаселення та ресурсів, історії та теорії міжнародної міграції, світової урбанізації, демографічної політики. Поряд із тим був онуком президента Конфедерації Південних Штатів Джеферсона Девіса — знакової постаті американської історії.

населення ще за кілька років до виходу монографії. Позиція Сові була знайома радянським науковцям завдяки публікації 1957 року його статті в журналі «Вопросы философии» [Сові, 1957]. Радше це було пов'язане з тим, що Сові, колишній директор Національного інституту демографічних досліджень Франції, на відміну від більшості соціологів Заходу, попри критику деяких положень «марксизму-ленінізму», не був відвертим антикомуністом і поділяв погляди «демократичного соціалізму». Водночас він був послідовним прибічником мирного співіснування держав з різними політичними системами, людиною, причетною до руху Опору за років Другої світової війни. Нарешті, Сові був представником Франції (країни проведення конгресу, для якого написав свою доповідь проф. Урланіс), а та у 60-х роках, завдячуючи політиці тодішнього її президента генерала Шарля де Голя у багатьох політичних питаннях не підтримувала США і йшла на певне зближення з СРСР. Мабуть саме тому В.Е. Мур і виявився найбільш підходящою персоною для «принципової наукової критики».

Наполегливі дії Урланіса, спрямовані на створення науки про народонаселення — «марксистсько-ленінської демографії», що має імідж самостійної суспільної науки й тільки за певної потреби іноді співпрацює із соціологією, але не може вважатися її складовою, мали успіх. Вочевидь, цьому сприяло й те, що у незначного за чисельністю контингенту фахівців, котрі досліджували тоді народонаселення (це були переважно статистики або економісти), на той час було досить туманне уявлення про сферу досліджень соціології, зокрема про те, що народонаселення входить до неї. (Навіть назва «соціологія», як, мабуть, здавалося їм, на це не вказувала, на відміну від «демографії»).

Імовірно, що більшості серед цих фахівців не була зрозуміла справжня мотивація позиції Урланіса у його «критиці» В.Е. Мура. Проте відома причетність Мура до соціології робила наведені Урланісом твердження щодо несоціологічного характеру науки про народонаселення ще вагомішими.

Однак тема характеру та змісту науки про народонаселення не була вичерпана статтею Б. Урланіса. Дискусія тривала ще якийсь час, відтак ніхто з її учасників навіть і не намагався довести, що ця наука є соціологічною дисципліною. Можливо, це забезпечило відсутність будь-яких утисків щодо неї в той період. Проте, на жаль, наслідком цього стало і виникнення чималих проблем у дослідженнях народонаселення, які даються взнаки й донині.

До історії досліджень

Як соціологія, так і демографія у XIX сторіччі були визнані самостійними науками. Це сталося внаслідок досягнення порівняно високого ступеня розвитку їхніх засадових концепцій та методологічної бази, а також визрівання передумов, що сформували «соціальний запит» на них.

Загальновідомо, що демографія як теоретична дисципліна виникла у XVII сторіччі, хоча певний час навіть не мала власної назви. Її започаткував англієць Джон Граунт¹. Його праця «Природні та політичні спостереження, зроблені

1 Джон Граунт (John Graunt, 1620–1674) — англійський вчений, родоначальник демографії. Торговець галантереєю, друг засновника політичної економії У. Пегі, який написав передмову

на підставі списків померлих», видана 1662 року, започаткувала систематичне кількісне вивчення масових явищ (в цьому випадку ґрунтоване на даних саме про народонаселення). Пізніше, з усталенням терміна «статистика» як такого, що позначав систематизований облік певних ознак масових явищ, саме його почали використовувати для назви дисципліни, що виникла завдяки праці Граунта. А у зв'язку з подальшим поширенням застосування статистичних методів щодо інших об'єктів обліку, з'явилося уточнення назви дисципліни, а саме «статистика народонаселення».

Термін «демографія» створив французький математик Ашиль Гіяр¹, який вперше використав його у назві своєї книги «Елементи статистики людини, або порівняльна демографія» (*Elements de statistique humaine ou demographie comparee*), що була видана у Парижі 1855 року. Цей термін (що походить від грецьк. «демос» — народ, населення, і «графо» — писати, опис) став синонімом «статистики населення», наголошуючи цією власною назвою особливий, завдяки її «первородству» і найвищому серед усіх галузевих статистик рівню розробленості, статусу статистики. Зауважимо, що використання поняття «опис населення» («демографія») для позначення статистики народонаселення є цілком вдалим, оскільки статистика саме *описує* народонаселення за допомоги чисел. І для певного історичного періоду, впродовж якого елементарні знання про народонаселення ще тільки накопичувалися, такого опису було достатньо. Тому вже наприкінці XIX сторіччя термін «демографія» вживали частіше за термін «популяціоністика» (від лат. «популус» — народ), що виник раніше. Останній, нині практично забутий, було вперше використано 1841 року в «Довіднику з популяціоністики» Христофа Бернуллі, представника відомої швейцарської династії вчених.

Цей науковець, який займався вивченням даних перших переписів населення європейських країн, розумів популяціоністику як науку, що є пов'язаною зі статистикою, проте не зводиться до неї [Шелестов, 1983: с. 67]. На нашу думку, таке розуміння певною мірою відображено в самому цьому понятті, яке не вказує на опис як метод, що характеризує науку.

до його єдиної наукової праці «Natural and political observations mentioned in following index, and made upon the bills of mortality». Граунт розглядав випадки смертей і, певною мірою, народжень не як окремі події, а в сукупності за тривалі періоди часу. Це дало змогу робити деякі узагальнення, які до використання такого підходу були неможливі. Наприклад, було встановлено, що хлопчиків народжується більше за дівчаток, що тривалість життя чоловіків менша, ніж у жінок, що у сільській місцевості народжуваність вища, ніж у містах, народжуваність у Лондоні не покриває втрат міста від смертності, а зростання чисельності населення цього міста відбувається за рахунок прибулих тощо. До безперечних заслуг дослідника (який, за едиктом короля, враженого здобутки Граунта, став членом шойно створеного Королівського товариства, тобто академіком) слід віднести і його звернення до методу математичного моделювання, використаного при побудові таблиць смертності.

1 Жан Клод Ашиль Гіяр (Jean Claude Achille Guillard, 1799–1876) — французький статистик, дослідник природи, математик, «хрещений батько» демографії (докл. див.: Волков, А.Г. (2005). Ашиль Гіяр — крестный отец демографии. Демоскоп Weekly, 223–224 (21 ноября — 4 декабря).

Згодом у 1871 році інший вчений, економіст і соціолог, директор саксонського, а згодом прусського статистичного бюро в Берліні Ернест Енгель (першовідкривач соціологічного «закона Енгеля», який полягає у залежності структури витрат сім'ї від її доходу¹ і добре ілюструє те, що статистика є джерелом даних для аналізу їх соціологією) запропонував для позначення науки про сутність процесів, що їх демографія лише описує, термін «демологія» (від грецьк. «наука про народ, населення») [Шелестов, 1983: с. 68]. Мабуть через те, що потреба у розкритті сутності цих процесів на той час ще недостатньо визріла, задумана Енгелем соціологічна за характером наукова дисципліна, тоді не сформувалася.

Що ж до демографії, то сприйняття її як саме дескриптивної статистичної дисципліни існувало у фаховому середовищі завжди. Як приклад можна навести той факт, що створений у Києві 1918 року перший у світі Інститут демографії, за визначенням ініціатора його створення, українського вченого-економіста і політика М. Туган-Барановського, виник саме «для статистичного вивчення населення України» [90 лет со дня..., 2009]. А перший і єдиний впродовж 20 років існування Інституту демографії (який у 1934 році дістав назву Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР, а у 1938 році був знищений сталінським режимом) його директор академік М. Птуха (1884–1961), визнаний у світі фахівець зі статистики та демографії, у 1960 році у своїй монографії «Нариси зі статистики населення» один з її розділів назвав «Загальні питання демографії — статистики населення», в якому категорично відкинув будь-які інші трактування суті демографії [Птуха, 1960: с. 35].

* * *

«Демографія займається статистичним описом народонаселення» — таким твердженням починається монографія «Народонаселення і його вивчення (демографічний аналіз)» (1966) відомого французького демографа Ролана Преса (Roland Pressat).

Послідовність Б. Урланіса у доведенні того, що демографія є суспільною наукою про народонаселення, в одному випадку виглядала досить некоректною стосовно Ролана Преса, який вважав інакше. Так, у схвальній передмові до книги Преса «Народонаселення і його вивчення», авторському визначенню демографії як демографічної статистики передує надане без пояснень зовсім протилежне за змістом визначення Б. Урланіса, редактора її радянського видання і автора цієї передмови. Він написав: «Демографія — це наука, яка на основі аналізу соціальних, економічних, географічних, а також і біологічних чинників вивчає закономірність явищ і процесів у структурі, розміщенні та динаміці населення, розробляє на цій основі теорії населення» (цит. за: [Пресса, 1966: с. 7]).

1 Тобто з ростом доходу сім'ї змінюється структура витрат. При цьому зменшується питома вага витрат на харчування, витрати на купівлю одягу, опалення та житло залишаються на тому самому рівні, проте збільшується частка витрат на задоволення культурних потреб. До того ж Енгель розробив карткову систему збирання статистичних даних, що в подальшому широко використовували в переписах населення.

Нарешті, вже в наші дні в англomовній версії «Вікіпедії» стаття «Демографія» починається з такого загального визначення цієї науки: «*Демографія* є статистичним вивченням людської популяції».

Свого часу академік М. Птуха, обговорюючи крилатий в середовищі статистиків вислів відомого фахівця у цій галузі О. Кауфмана (1864–1919) про те, що статистика є «*служницею*» усіх суспільних (і багатьох інших) наук, зауважив, що іноді й вона звертається по допомогу до інших наук. Таке буває в разі постановки спостережень, групування та наукового опрацювання [Птуха, 1960: сс. 25–26]. Наприклад, статистичне обчислення ВВП може відбуватися тільки за умов визначення сутності ВВП економічною наукою. Але, безперечно, оскільки така взаємодія відбувається лише задля отримання даних, необхідних базовим щодо статистики наукам, це не змінює становища галузевих статистик (у тому числі й демографії) як допоміжних дисциплін, що надають числові/кількісні характеристики об'єктів досліджень базових наук.

Згаданому О. Кауфману належить заслуга пояснення того, чому в умовах, коли вже всі галузі статистики визнавалися як суто «*служниці*» певних наук, статистиці належала дуже вузька царина, на яку не зазіхала жодна інша наука. На думку Кауфмана, це сталося через те, що в цій сфері «переважають правильності, які ми поки що не вміємо пояснити і тим самим прив'язати до якої-небудь іншої визначеної науки» (курс. наш.— О.І., О.К.). Тому ці «правильності» поки вивчають тільки статистично [Птуха, 1960: сс. 25–26].

Ще більш значущою науковою заслугою О. Кауфмана є, безперечно, те, що у своїй пізнішій статті для Енциклопедичного словника Гранат він зумів визначитися з тим, що головною наукою, яка вивчає народонаселення і для якої статистика слугує допоміжною дисципліною, — є саме *соціологія* [Энциклопедический словарь Гранат, 1924: с. 414].

На рубежі XIX і XX століть серед більшої частки народонаселення світу почалися кардинальні зміни, які суттєво інтенсифікувалися у XX сторіччі. Вони полягали у стрімкому зростанні чисельності населення в економічно нерозвинених країнах — без підвищення, а лише зі збереженням традиційно високої народжуваності (а нерідко навіть і за наявності еміграції). Водночас відбувалося встановлення помірних, а часом і дуже низьких (навіть від'ємних — як, наприклад, це було у Франції) темпів росту населення в економічно розвинених країнах, що супроводжувалося суттєвим зниженням у них народжуваності.

Демографія як описативна наука констатувала ці зміни, проте не змогла їх пояснити. Те, що відбувалося, безпосередньо спростовувало вкорінене у свідомості не лише пересічних людей, а й багатьох науковців, просте і зрозуміле у своїх основах уявлення про прямо пропорційну залежність зростання чисельності населення від рівня його забезпеченості. Так, у перших таке уявлення було зумовленим, як правило, так званим здоровим глуздом, у других — переважно дуже відомою соціологічною концепцією Т. Мальтуса та його послідовників¹.

1 Ідеться про мальтузіанство — теорію, створену британським економістом Томасом Мальтусом (Thomas Malthus, 1766–1834), яка виражає песимістичний погляд на демографічні процеси та економічні чинники, що їх зумовлюють, ґрунтований на залежності бідності в суспільстві, нестачі засобів існування, голоду тощо від надмірної чисельності населення та

Тоді ж український демограф і статистик Ю. Корчак-Чепурковський¹ у рукопису своєї монографії, над якою працював у 1929–1931 роках, відзначив, що кризові процеси, що відбувалися у сфері відтворення народонаселення, спричинили спроби науковців їх пояснити. Проте ці спроби не дали бажаного результату. Вчений критично відгукнувся про доцільність «поверхневих», за його виразом, спроб досліджень «вузькоспеціальних тем», під які «підводять слабкий фундамент “статистики”, який розсипається від першого критичного дотику». Разом з тим, зауважуючи щодо наявних тоді результатів «широких соціологічних узагальнень», Корчак-Чепурковський заперечує лише результати, отримані на базі хибних «соціологічних течій», але не саме звернення до соціології, методи якої дають змогу робити такі узагальнення. Він констатує: «проблема визначення факторів зростання населення є проблемою соціологічною» (курс наш. — О.І., О.К.) [Корчак-Чепурковський, 1970: сс. 19, 29].

Про термінологію та назви

1929 року в Парижі вийшла друком книга у 430 сторінок «Проблема населення у Франції. Загальна історія населення. Нариси соціології населення» (*Le problème de la population en France. Précédé d'une histoire générale de la population. Etude de sociologie de la population*) — розвідка двадцятичотирирічного приват-доцента права з Женеви Леона Рабиновича². У цій соціологічній праці, написаній, за оцінкою чеської дослідниці Алени Шубртовой³, з позицій марксистської методології, з'ясовується суто соціальний характер комплексу різноманітних причин, що зумовлюють перехід від попереднього історичного типу відтворення населення до сучасного. Для позначення такого переходу автор використав спеціальне поняття «демографічна революція», яке згодом набуло широкого вжитку та популярності навіть за межами наукового дискурсу.

Можна сказати, що праця Л. Рабиновича була першою, яка визначилася і з предметом (пізнання закономірностей розвитку населення), і з назвою науки («соціологія населення»), здатної надати відповіді на запитання щодо нових соціальних явищ.

На жаль, це знакове дослідження Л. Рабиновича було єдиним в галузі соціології населення (сам вчений у подальшому цілковито присвятив себе кримі-

нестримних темпів його зростання. Згодом він переглянув свою теорію і пом'якшив її радикалізм та негативізм [Мальтус, 1998; Корегін, 2003: сс. 23–26].

1 Юрій Овксентійович Корчак-Чепурковський (1896–1967) — учений-дослідник у галузі демостатистики та проблем народонаселення. Його останню, незавершену роботу присвячено аналізу людських втрат в Україні внаслідок Голодомору («колективізації») та сталінського терору 1930-х років. Розробив власні оригінальні методи аналізу статистичного матеріалу.

2 Леон Рабинович (Leon Rabinowich, 1906–1981) — польсько-британський кримінолог. У 1934 році змінив прізвище на Радзинович (Radzinowich). Під ним став всесвітньо відомим фахівцем з кримінології.

3 Саме їй належить відродження уваги до роботи Л. Рабиновича через півстоліття після її публікації, коли 1984 року дослідниця оприлюднила статтю, присвячену історії народження теорії демографічної революції в часописі «Демографія» (Прага).

нології та історії карного права) і, ймовірно, заклало традицію некоректного означення суспільних явищ і процесів. Ідеться про визначення революційного переходу від одного історичного типу відтворення населення до іншого як «демографічної революції», адже буквально новостворений термін означає «*революцію опису населення*».

Практична недоступність першоджерела, виданого в Парижі невеликим накладом понад вісімдесят років тому, не дає змоги встановити, чому її автор вжив саме таку словесну конструкцію (у довгій назві своєї книги Рабинович не згадує ані «демографічної» проблеми, ані «демографічної» історії, ба навіть «демографічної» соціології, чітко позначаючи, що йдеться про проблеми населення, його історію та соціологію). На нашу думку, важко уявити, що Л. Рабинович у тому контексті, в якому застосовано нове поняття, мав на увазі революцію в демографії як науці. Можна припустити, що він використав вже усталене, широко уживане і зрозуміле багатьом поняття «демографічний» як таке, що вказувало на наявну дисципліну, яка статистичними (тобто науковими) методами досліджувала населення (а саме так на той час і розуміли демографію), і, таким чином, декларував як *науковий* характер своїх висновків, так і те, що зміни, про які йдеться, відбуваються саме у *народонаселенні*.

Проте більш логічне пояснення полягає в тому, що він мав на увазі кардинальний, *революційний* характер змін *статистичних показників* населення у процесі зміни історичних типів його відтворення.

У подальшому некоректне (через незрозумілість змісту) вживання похідних від слова «демографія» понять для позначення соціальних за характером явищ і процесів у народонаселенні, його теорій і навіть самої соціологічної за суттю науки стало дуже поширеним.

Одним з перших (якщо не першим), хто сприяв формуванню традиції такого вживання, був французький демограф і політик Адольф Ландрі, який п'ятьма роками пізніше за Рабиновича (у 1934-му) видав збірку під назвою «Демографічна революція» (*La Révolution démographique*)¹. Тривалий час його навіть вважали автором як самого терміна, так і теорії «демографічної революції», оскільки книга молодого Л. Рабиновича у світі була мало відомою [Борисов, 1999]. Утім, є докази, що й Рабинович також не був першим, хто використовував словосполучення «демографічна революція». Так, 1925 року український радянський демограф Арсеній Хоменко видав брошуру, в якій, досліджуючи зміни коефіцієнтів народжуваності та смертності в Україні за часів воєнних та революційних потрясінь, називає такий період демографічною революцією. Проте, на наш погляд, цим поняттям він вочевидь хотів наголосити розмах та масштабність соціальних трансформацій в суспільстві, не маючи на увазі якісь теоретичні узагальнення або термінологічні інновації [Хоменко, 1925].

1 Адольф Ландрі (Adolf Landry, 1874–1956) у праці «Демографічна революція» (*La Révolution démographique*, 1934) розглянув еволюцію населення світу з XVIII століття до міжвоєнного періоду, перехід країн, і Франції серед них, від епохи високої народжуваності та високої смертності, коли чисельність населення прямо залежала від доступної їжі, до епохи низької народжуваності та тривалого життя. Прогнозував скорочення населення, якщо уряд не вживатиме заходів для захоочення до збільшення сімей.

Зрозуміло, що в СРСР, де доволі довго, аж до середини 70-х років ХХ сторіччя, взагалі не визнавали існування соціології населення (яку і після її визнання зазвичай розуміли надто вузько), для позначення науки, що, по суті, була галузеву соціологічною дисципліною, доводилося вживати неадекватну назву «демографія» та похідні від неї поняття — для позначення будь-чого, що стосувалося населення. Натомість на Заході такого жорсткого використання термінів та похідних від слова «демографія» не було. Наприклад, поняття «*population explosion*» (вибух людності) було впроваджено в обіг у ХХ сторіччі згаданим вище американським соціологом Кінгслі Девісом для позначення швидкого зростання чисельності населення країн, що розвиваються. У СРСР це словосполучення переклали як «демографічний вибух» (тобто, буквально, як «вибух опису народонаселення»).

Як уже згадувалося, 1957 року в радянському часопису «Вопросы философии» було опубліковано статтю А. Сові під назвою «Відношення між демографією і соціальними науками в капіталістичних країнах» [Сові, 1957], в якій він виклав деякі з положень своєї фундаментальної двотомної праці «Загальна теорія населення», опублікованої у Франції кількома роками раніше. У передмові до статті член редколегії журналу Е. Араб-Огли представив її автора як *відомого французького соціолога, найбільшого із сучасних демографів Заходу*, тим самим визнаючи демографію галуззю соціології [Араб-Оглы, 1957: сс. 102, 103]

Сові розпочав свою статтю з констатації існування двох різних розумінь демографії як науки. Він виокремив «чисту» демографію, яка «вивчає зміни людності, використовуючи для цього такі методи досліджень, як аналіз “таблиць смертності”, дитячої смертності, вікового складу та ін.», і демографію у широкому розумінні, яка називається також *соціальною* демографією і вивчає як економічні та соціальні причини демографічних явищ, так і їхні наслідки. Таким чином, чиста демографія є «обліком людей», а демографія в широкому розумінні вивчає населення у його природному середовищі, а також соціальні відношення [Сові, 1977: с.91].

Тобто, за Сові, предметом «широкої», або «соціальної демографії» є дослідження природних, економічних і соціальних аспектів функціонування людності. Такі різнопланові дослідження, як відомо, мають сенс тільки якщо їх дані узагальнюють, синтезують задля розуміння закономірностей розвитку їхнього об'єкта. А оскільки все назване є іманентним саме соціології, є всі підстави вважати «соціальну демографію» соціологічною дисципліною.

На жаль, А. Сові не роз'яснив, чому дві дисципліни, одна з яких вивчає народонаселення статистичними та математичними методами і для якої «демографія» є адекватною назвою, поділяє цю назву з іншою, що вивчає людність методами соціології. Уточнення «чиста», що його Сові наводить стосовно першої дисципліни, — означає ніщо інше, як «*власне демографію*», і вживання поняття «широкої», або «соціальної демографії» не зняло питання щодо коректності використання у цьому випадку самого поняття «демографія», хоча й допомогло розібратися в авторському тексті. Проте такі уточнення не є загальноприйнятими. Відповідно, існує багато ситуацій, у яких незрозуміло, про яку з двох «демографій» ідеться. В науці така невизначеність понять певною мірою припустима

хіба що нетривалий час, у період її становлення. Але ж етап становлення наук про народонаселення — як демографії-статистики, так і соціологічної науки про населення — вже минув. І традиція називати науку чужим іменем — анахронізм, що вносить шкідливу невизначеність і плутанину.

Зауважимо, що у фундаментальній праці А. Сові «Загальна теорія населення» (1977) не знайдено випадків вживання понять «чиста демографія» або «соціальна демографія». Та й саму монографію, до речі, Сові цілком коректно назвав «Загальна теорія населення», а не «Загальна демографія». Визначаючи характер кожного з томів цієї праці, автор вказує, що перший том носить економічний характер (із сучасної точки зору, є достатньо підстав визначити його як написаний з позицій економічної соціології), а другий — соціологічний [Сові, 1977: с. 39]. Можливо, це свідчить на користь того, що науковець у якийсь період почав відходити від традиції позначати термінами «демографія» та «демографічний» те, що не входить до царини статистики народонаселення, і використовувати для цього більш коректні терміни.

Як зазначалося, 1962 року американський соціолог К. Девіс у розділі «Соціологія демографічної поведінки» монографії «Соціологія сьогодні. Проблеми і перспективи» оприлюднив свій висновок, згідно з яким наука про народонаселення є незалежною галуззю соціології. Тим самим він, по суті, розвинув викладену вище позицію щодо цієї науки В.Е. Мура, Ф.М. Гаузера, О.Д. Дункана, А. Сові та інших авторів монографії «Вивчення людності: опис та оцінка», яка побачила світ трьома роками раніше.

Проте, на відміну від своїх попередників, Девіс зробив ще й спробу з'ясувати підстави вживання терміна «демографія» як назви галузевої соціологічної дисципліни, що вивчає людність, а також прийнятність для науковців. Він звернув увагу на те, що *у дуже різномірному за темами і інтересами аналізі народонаселення чільне місце посідає саме формальна демографія*. Це, на його думку, зумовлено тим, що вона являє собою найбільш спеціалізовану і цілісну частину науки про народонаселення, і через це стає зрозумілим, чому всю цю науку, як правило, іменують «демографією» (курс. наш. – О.І., О.К.) [Девіс, 1965: сс. 345–346.]

І справді, тривалий час єдиною наукою, що спеціалізувалася тільки на вивченні людності, була саме демографія (формальна). Навіть з появою інших дисциплін, що зосереджувалися на вивченні тього самого об'єкта (соціологія народонаселення, географія народонаселення, економіка народонаселення, екологія народонаселення, соціологія репродуктивної поведінки тощо), тільки назва дисципліни «демографія» сама по собі не вказувала на те, що вона є галуззю іншої науки (хоча насправді «демографія» це лише власна назва галузі статистики). А головне — всі науки, що вивчають людність, обов'язково потребують її кількісних характеристик і тому перебувають у певному сенсі від формальної демографії.

Проте назва «демографія», як вважає К. Девіс, *не відповідає* характерові соціологічної дисципліни, що вивчає народонаселення. Цей термін, на його думку, «створює враження, начебто наука про народонаселення головним чином має на меті описові цілі, тоді як насправді вона є вищого ступеня аналітичною на-

уюю. Краще за все, — продовжує Девіс, — було б назвати її *демологією*, але це надто співзвучно з *демонологією*) [Девіс, 1965: с. 346].

Проте співзвучність понять не є підставою для відмови від назви «демологія»¹. Чи, може, варто було б звернутися до ще більш давньої назви — «популяціоністика», та чи не відкине хтось і її через співзвучність із «популізмом» або «популяціонізмом»? Тоді чи не варто справді зупинитися на назві, запропонованій Леоном Рабиновичем, — «соціологія народонаселення», оскільки крім цілком доречних у цьому випадку слів «соціологія» і «народонаселення» вона ні з чим не співзвучна.

До речі, термін «демологія» (від грецьк. *demos* — народ і *logos* — слово, вчення), був запропонований німецьким статистиком Е. Енгелем у 1871 році для позначення науки про «походження, внутрішню природу і зміни державних та інших проявів людського співжиття». На відміну від демографії, яка, на його думку, обмежена лише описом цих процесів, демологія призначена розкривати їхню сутність. Але таке протиставлення не прижилося в науці, і поняття «демологія» не набуло великого поширення. Хіба що в 60–70-х роках ХХ століття окремі радянські вчені-демографи використовували його для позначення теоретичної демографії [Корегін, 2003].

Ще раз про характер науки

Як уже зазначалося, стаття Б. Урланіса «Демографія і соціологія» не вичерпала теми щодо характеру науки про народонаселення. Тому невдовзі, у 1969–1970 роках, на шпальтах часопису Центрального статистичного управління СРСР «Вестник статистики» відбулася масштабна дискусія. Приводом послугувала стаття «До питання про предмет науки про народонаселення», написана фахівцем із методології вивчення проблем народонаселення, професором Д. Валентеєм². У ній автор приєднався до тих, хто, як і Б. Урланіс, вважав, що демографія досліджує не тільки кількісний бік розвитку народонаселення, але й чинники, що впливають на його відтворення та міграційні процеси. Щоправда, доказів на користь цієї провідної на той час позиції, по суті, надано не було [Валентей, 1969: сс. 35–36].

Професор Валентей поставив пряме запитання, чи не є демографія (у його розумінні) частиною соціології? І дав на нього відповідь, хоча й не досить чітку. «Навряд чи це буде правильно за суттю, — сказав він, — оскільки демографія ще тісніше пов'язана з політичною економією, історичним матеріалізмом; вона практично базується на них» [Валентей, 1969: с. 36].

Таким чином, у відповідь на поставлене запитання категоричного «ні» сказано не було. До того ж, відповідь вказала на зв'язок між демографією та соціоло-

1 Якщо хтось не розуміє, чому кінологи тренують собак, а не вивчають кіно — це не привід відмовлятися від поняття «кінологія».

2 Дмитро Гнатович Валентей (1922–1994) — професор, засновник і керівник Центру з вивчення проблем народонаселення економічного факультету МДУ ім. Ломоносова. На сайті факультету його названо не тільки економістом, а й соціологом, що, вочевидь, свідчить про сучасне розуміння справжньої сфери його діяльності.

гією (наголос на політекономії або історичному матеріалізмі був обов'язковою «мантрою» ледь не для кожного науковця радянських часів).

У своїй статті Д. Валентей справедливо вказав, що народонаселення слід вивчати всебічно, для чого потрібно залучати багато наук. З цього приводу він виклав свою, вже відому на той час, ідею щодо необхідності створення так званої «комплексної науки про людність». Кожна з причетних до неї дисциплін є важливою, але тільки однією з багатьох її складових [Валентей, 1969: сс. 36, 37].

Треба сказати, що у пізніших його працях (та у створених за його участю) є схеми структури задуманої ним комплексної науки про людність, в яких серед великої кількості дисциплін є як демографія (точніше, так званий «*комплекс демографічних наук*»), так і соціологія народонаселення. (Остання, на його думку, взаємодіє з іншими науками не безпосередньо, а через «загальну теорію народонаселення») [Валентей, 1977: с. 202].

Зроблене Валентеєм (можливо, не без впливу його колеги-соціолога проф. О.В. Ларміна¹) визнання існування соціології народонаселення було позитивним фактом, проте її зміст у його працях має надто вузьку трактовку.

Хоча автор слушно вважав, що ця дисципліна «використовує можливості соціологічних теорій для пояснення соціальної зумовленості демографічних процесів, розглядає відтворення народонаселення як соціальний за своєю сутністю процес відновлення поколінь, особливе місце вона відводить вивченню впливу різних форм суспільної свідомості на демографічну поведінку населення та особливостей такої поведінки залежно від соціально-економічного становища класів, верств та соціально-професійних груп населення» [Валентей, 1977: с. 203].

В описаному ним варіанті соціологія народонаселення чомусь не передбачає функцій аналізу й синтезу знань, отриманих у процесі необхідної міждисциплінарної взаємодії. Наслідком інтеграції, синтезу знань, «отриманих в результаті об'єднання зусиль вчених різних наукових царин», на думку проф. Валентея, є «система наукових знань про народонаселення» (центральний компонент його схеми). [Валентей, 1977: сс. 202, 203]. Однак він не пояснює, методами якої науки можна забезпечити цей синтез.

З усього цього можна резюмувати, що цей авторитетний науковець поступово усвідомлював значення соціології для вивчення народонаселення, але все ще не наважувався визнати її провідну роль у комплексі наук про нього.

Особливе місце серед статей авторів, що брали участь у згаданій дискусії на сторінках «Вестника статистики», посіла стаття «Статистика і вивчення проблем народонаселення» радянського економіста і статистика П. Под'ячих. На відміну від усіх інших учасників, він категорично заперечував розширену трактовку змісту демографії як науки і, подібно до М. Птухи, Р. Преса і деяких інших визнаних вчених, на яких він посилався, вважав, що демографія є і не може бути нічим іншим, як статистикою народонаселення [Под'ячих, 1969: сс. 50–51].

1 Олег Володимирович Лармін (1926–1995) — професор МДУ, фахівець з етики, який зацікавившись проблемами народонаселення, перейшов працювати завідувачем лабораторії Центру з вивчення проблем народонаселення МДУ (яким керував Д.Г. Валентей), де займався цими проблемами як філософ і соціолог.

Що ж до намагань закріпити «широке розуміння» демографії як комплексної науки про народонаселення, то, як вказує Под'ячих, для отримання такою наукою висновків крім статистичних даних необхідні дані інших наук. Він абсолютно справедливо зауважує, що будь-яке питання, що стосується людності, «може бути розв'язане представниками тільки тих наук, які мають предметом дослідження конкретні явища і процеси у житті та діяльності ... суспільства, досконало володіють науковими знаннями, що стосуються цього кола явищ і процесів, знають багатогранну практику у цій галузі і можуть науково її узагальнити. ... Ідея ж про науку демографію виходить з того, що в її предметі немає специфічних явищ і процесів, що впливають на відтворення населення, і демографи мають виходити з результатів конкретних досліджень інших наук. ... Ідея щодо науки демографії лише сіє ілюзії стосовно її можливостей і відволікає увагу від вивчення питань народонаселення з боку представників тих наук, до завдань яких це входить» [Под'ячих, 1969: с. 53].

Далі він абсолютно слушно вказує прибічникам «широкого розуміння» демографії на те, що у їхньому викладі вона, по суті, є соціологією в трактовці О. Конта і Г. Спенсера — як особлива наука, що вибудовує свої висновки на підставі узагальнення даних інших наук [Под'ячих, 1969: с. 54].

Треба віддати належне П. Под'ячих за абсолютно слушно зрозумілу ним соціологічну сутність так званої «широкої» демографії, причому в класичному, а не «істматівському» розумінні, але не можна не відзначити й те, що водночас його висновок був досить небезпечним ідеологічним звинуваченням на адресу опонентів.

Заслуговує на увагу й позиція А. Боярського¹, демографа та управлінця, головного, по суті, опонента П. Под'ячих. У своїй статті «Чи треба ще сперечатися?» він наполегливо доводив, що наукою про народонаселення може вважатися тільки демографія, яка «виросла із статистики населення».

А. Боярський надав дуже цікаві міркування стосовно того, чому такою наукою аж ніяк не може бути соціологія. Він писав, що є проблеми, які «виходять за рамки предмета статистики і якими займається соціологія, і що є науковці, які згодні розглядати демографію як певний підрозділ соціології».

Проблема полягає в тому, як визначати соціологію. «Якщо її визначення спробувати сформулювати дуже широко, то предмет соціології охопить усі аспекти суспільного життя разом з її суб'єктом. І тоді до соціології разом з усіма суспільними науками ... потрапить і демографія. Але навряд чи це треба вважати доцільним, оскільки у демографії (як і в інших суспільних науках) є своя специфіка, маскування якої не йде на користь справі. Важко уявити, щоб замість демографа-професіонала подальшим розвитком, наприклад, тієї самої демографічної теорії, над якою працювали Ейлер, Борткевич, Лотка, займався би

1 Арон Якович Боярський (1906–1985) — професор, один із засновників та керівників Московського економіко-статистичного інституту та кафедри демографії у його складі. З 1955 року до кінця життя працював завідувачем кафедр статистики та математичних методів аналізу економіки МДУ ім. Ломоносова, водночас очолюючи НДІ статистики ЦСУ СРСР (1963–1978).

соціолог. Від включення цього питання до соціології не виграють ні соціологія, ні демографія.

... Питання відмежування демографії від соціології, а разом і від інших гуманітарних наук зовсім не складне. Щоб усе стало на свої місця, достатньо зрозуміти, що демографія вивчає не суспільну діяльність людей, не її умови, результати, відносини, в які вони вступають у процесі цієї діяльності, а самих людей, їхні сукупності, групи та когорти, їх відтворення і рух. У цьому ключ до розв'язання питання. Якщо у соціології розглядається суспільне життя, то демографія вивчає не суспільне життя, а людей, зайнятих цим суспільним життям» [Боярський, 1970: сс. 57–58].

Що можна сказати з приводу наведених висловлювань? Перш за все, дивує його застереження стосовно небезпеки розуміння соціології як науки, що має предметом свого дослідження усі аспекти суспільного життя¹, включно із суб'єктом, яким є народонаселення, адже макросоціологія саме і вивчає суспільство як суспільну систему, тобто як сукупність усіх аспектів його життєдіяльності.

По-друге, так само дивує теза, мовляв, у випадку «широкого» визначення соціології до неї потрапляють усі суспільні науки разом із демографією. Проте всі вони мають свої специфічні предмети, що внеможливі це. Так, демографія як статистична дисципліна своїм предметом має кількісні параметри людності й не може належати до соціології народонаселення, предметом якої є якісні аспекти цієї суспільної дисципліни, але вона надає останній дуже важливі дані, без урахування яких якісний аналіз неможливий.

Щодо Ейлера, Борткевича і Лотки, то ці вчені були фахівцями з математики та статистики й займалися демографією в традиційному, класичному її розумінні як статистики народонаселення. Соціологія макро- і мезорівнів використовує числові дані демографії, її системи понять та коефіцієнти, але аж ніяк не претендує на їх створення. Тому навіть важко зрозуміти, на що була розрахована наведена вище софістика А. Боярського.

Так само неможливо погодитись і з тими ознаками, за якими він розмежував демографію і соціологію. Його відмова соціології у вивченні «самих людей, їхніх сукупностей, груп і когорт, їхнього відтворення і руху» наштотує думку про повне нерозуміння того, чим займається ця «гуманітарна», за його визначенням, наука (інша річ, що дослідженням кількісних параметрів займається і демографія).

Вивчення поглядів, що існували у середовищі фахівців з народонаселення в СРСР у 60–70-ті роки минулого сторіччя, щодо місця соціології у його вивченні, доцільно завершити аналізом монографії «Методологічні проблеми вивчення народонаселення» вже згаданого вище філософа і соціолога проф. О. Ларміна. Цей автор належав до невеликого числа фахівців (буквально одиниць), які спеціалізувалися на питаннях методології досліджень народонаселення.

Названа праця вийшла друком 1975 року. Тобто у розпал так званого періоду «застою», коли вже не було особливих підстав боятися можливості «закриття»

1 Вочевидь, все ж таки йдеться не про предмет, як у Боярського, а про об'єкт, оскільки предметом є безпосередньо досліджувані конкретні аспекти об'єкта.

соціології з боку влади, зосередженої на балаканині про «переваги» соціалізму. Проте і сприяння цій науці, як майже і будь-якій іншій суспільній, вона не надавала.

Попри те, дискусія щодо співвідношення соціології і демографії на той час майже припинилася. Оскільки здавалося, що колективними зусиллями істину вже з'ясовано і подальша суперечка нічого суттєвого до неї не додасть. І хоча в дискусії соціологи майже не брали участі, потреба у з'ясуванні їхньої точки зору існувала. От саме її й виклав у названій монографії О. Лармін.

Після розгляду поглядів М. Птухи на сутність демографії він зробив висновок: «Справді, якщо вважати, що статистика вивчає “кількісний бік усіх масових явищ і процесів суспільного життя”, а демографія — “кількісний бік масових явищ і процесів, що безпосередньо стосуються людини та її вчинків”, то висновок про демографію як лише одну з галузей статистики видається достатньо логічно доведеним. Проте абсолютно відкритим залишається питання, яка наука має вивчати ті *якісні закономірності*, що зрештою визначають перебіг усіх демографічних процесів і рух народонаселення в цілому» [Лармін, 1975: с. 7].

У процесі висвітлення поглядів різних науковців на характер науки про народонаселення, О. Лармін погоджується з думкою Ю. Корчак-Чепурковського щодо соціологічного характеру цієї науки [Лармін, 1975: сс. 11, 13]. Та при цьому, хоч як це дивно, все ж не наважується назвати її галузевою соціологічною дисципліною.

У розділі «Предмет демографічної науки; її співвідношення з іншими суспільними науками» він пише: «Суперечка щодо того, як називати інтегральну, синтетичну науку про закони, що управляють розвитком демографічних процесів, — демографією, демологією, чи комплексною наукою про народонаселення, — певною мірою є суперечкою про слова. ... Ми виступаємо за збереження терміна “демографія”, але при цьому потрібно уточнити й розширити його зміст, що необхідно на сучасному етапі розвитку науки про народонаселення» [Лармін, 1970: с. 45].

Демографія, — продовжує він, — це «синтетична наука, яка комплексно вивчає свій об'єкт — народонаселення, досліджує різні види суспільних закономірностей від біосоціальних до найскладніших економічних, політичних, соціально-психологічних законів. ... У зв'язку з цим у розробленні демографічних проблем повинні брати активну участь економісти, географи, статистики, математики, соціальні психологи, соціологи, етнографи, медики, містобудівники, правники й інші представники суспільних наук. Але при цьому демографія не перестає бути цілісною наукою, вона не перетворюється на конгломерат різноманітних наук. ... Опис і кількісне опрацювання фактів — лише перший етап у становленні будь-якої науки. Демографічна статистика завжди залишиться емпіричною базою науки про народонаселення, проте демографічна статистика сама по собі не може відкрити головні тенденції та закони розвитку народонаселення. Це завдання до снаги лише комплексній синтетичній науці, яка поки ще тільки складається і яку ми називаємо демографією у широкому розумінні» [Лармін, 1970: сс. 46–47].

На наш погляд, ця «комплексна, синтетична демографія у широкому розумінні» відрізняється від галузевої соціологічної дисципліни, якою є соціологія народонаселення, тільки назвою, але не змістом і не характером, оскільки однаковою мірою вивчає «процеси та розвиток населення у зв'язку з розвитком, зміною і функціонуванням соціальних відносин, соціальних інституцій та соціальних структур» [Прибиткова, 1995: с. 15].

Проте О. Лармін бачить і відмінності. Посилаючись на діаметрально різні погляди Б. Урланіса і К. Девіса щодо співвідношення соціології і демографії, він зауважує, що погоджується з уявленням Урланіса про самостійність демографії. Далі він повторює думку Урланіса про те, що соціологія є більш загальною наукою про суспільство, тоді як демографія — окремішною наукою про народонаселення, і все це разом узяте вказує на те, що соціологія і демографія — різні науки [Лармін, 1970: с. 50].

Після цього О. Лармін з метою з'ясування зв'язку демографії і соціології досліджує структуру «марксистської соціології». Він не погоджується з тими, хто «виводить історичний матеріалізм, як теорію переважно філософську, взагалі за межі соціологічної науки» [Лармін, 1970, с. 51.] Разом із тим, підтримуючи думку неназваних ним учасників дискусії, що відбулася у травні 1968 року на кафедрі філософії гуманітарних факультетів МДУ (професором якої раніше був він сам), Лармін заявляє, що «марксистську соціологію» не можна зводити до історичного матеріалізму.

Історичний матеріалізм, на його думку (до речі, в дусі того часу), є тільки загально-соціологічною теорією. Другою складовою він називає «спеціальні соціологічні теорії або “теорії середнього рівня”». Завдання цих теорій, на думку проф. Ларміна, полягають у «проекції і застосуванні загально методологічних принципів історичного матеріалізму до більш конкретних суспільних явищ, розробки загальної теорії і методології вивчення різних соціальних підсистем» (курс. наш. – О.І., О.К.) [Лармін, 1970: с. 52].

З цього дуже сумнівного вихідного твердження про методологічне значення галузевих соціологічних дисциплін випливає правильний, з позиції формальної логіки, висновок, що «спеціальна соціологічна теорія утворює лише загально-методологічну і теоретичну частину ... конкретної суспільної науки». Відповідно, названа у монографії спеціальна соціологічна теорія, предметом якої є суспільна підсистема народонаселення, — «соціологія народонаселення» — «є лише загально-методологічною і теоретичною частиною демографії, або науки про народонаселення» [Лармін, 1970: с. 53].

З цього приводу можна сказати лише одне: якщо теорія — це достовірне знання певної предметної царини, яка є системою взаємозв'язаних тверджень і доказів, методів пояснення і передбачення явищ у цій царині, то ця теорія і є наукою (про цю предметну царину). У нашому випадку це означає ніщо інше, як те, що *соціологія народонаселення* і є тією самою наукою про людність, яку О. Лармін, заявляючи, що назва «це суперечка про слова», попри те назвав «демографією в широкому розумінні».

Британський соціолог, дослідник у царині соціальної стратифікації та мобільності, Джон Голдторп, навчаючись свого часу в Лондонській школі еконо-

міки, відвідував курс Отиса Дункана і навіть назвав того своїм наставником, а 2016 року написав працю «Соціологія як наука про населення» (*Sociology as a Population Science*), в якій пропонує свій погляд на соціологію як науку про народонаселення, проте, на відміну від свого вчителя, досить скептичний, і вважає, що цій дисципліні треба відмовитись від множинності та звузити поле охоплення, якщо вона прагне й надалі залишатися наукою, що вивчає суспільство [Goldthorpe, 2016: p. 127].

Висновки

Сьогодні Україна переживає небувалу у своїй історії кризу народонаселення. Нинішні показники її природного відтворення обіцяють тільки подальше погіршення вікової структури та невпинну депопуляцію, яка вже за три останні десятиріччя скоротила чисельність населення в країні більш ніж на десять мільйонів — з 51,838 тис. 1991 року до 41,208 тис. на кінець 2021-го (без тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей і АР Крим та міста Севастополь). Беручи до уваги окремі показники (високу смертність, низьку народжуваність, міграційні процеси), наше суспільство можна схарактеризувати кількома словами: *старе, хворе й таке, що вимирає*.

Однією з обов'язкових умов досягнення змін на краще могла б стати ґрунтовна, науково вивірена політика щодо народонаселення, яку слід проводити в усіх сферах життя суспільства впродовж усього часу. Проте у нас у цьому напрямі серйозні прогалини, й навряд чи найближчим часом їх можна швидко заповнити.

Уже згадуваний тут російський дослідник проблем народонаселення В.О. Борисов сумно жартував, що люди його професії зустрічаються так само часто, як єгиптологи. Цей жарт, на жаль, в Україні звучить ще сумніше.

Щоправда, з 1960-х років в Україні був відроджений і досить плідно працює знищений сталінізмом у 1930-ті роки академічний інститут, профілем якого є вивчення проблем народонаселення. Це — Інститут демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Проте не можна сказати, що державне керівництво дослухається до результатів його досліджень чи враховує їх у процесі формування і здійснення політики, й тим паче зважає на нагальні потреби пошуку рішень, про що можна судити бодай із вкрай нечастих обговорень проблем народонаселення у засобах масової інформації або з відсутності відкритої широкої дискусії із залученням громадськості, науковців, управлінців і керівників вищого рангу. Видається, що причини цього значною мірою полягають у тому, що просто бракує підготовлених фахівців, здатних запропонувати потрібні для дискусії теми й виступити її модераторами. Вітчизняна вища школа таких просто не готує, на відміну від Сполучених Штатів, де, так би мовити, і «близько» немає більшості з тих гострих проблем народонаселення, що їх маємо ми. Так, за даними журналу «US News» (станом на 2020 рік), у цій країні майже два десятки університетських кафедр соціології (тобто, приблизно кожна п'ята з наявних) забезпечують вищу підготовку за спеціальністю «соціологія народонаселення» [Best Sociology, 2020]. До того ж ще є декілька кафедр демографії, які готують

фахівців за спеціальністю «демографія» і не тільки для свого внутрішнього ринку, а й для десятків країн світу.

У Росії, де проблеми народонаселення стоять так само гостро, як і в Україні (і з якою ми маємо спільну історію становлення науки про народонаселення), є принаймні один навчальний заклад, що готує фахівців у цій галузі. Йдеться про московський Національний дослідницький університет «Вища школа економіки», який надає випускникам магістерської програми «Демографія» диплом *соціолога* зі спеціалізацією у сфері народонаселення [Денисенко, 2010].

В Україні лише на деяких економічних і соціологічних факультетах ВНЗ читають курс «Демографія», і важко сподіватися, що в сучасному його вигляді він якось відчутно впливає на вибір випускниками цієї царини як сфери свого подальшого дослідження або роботи на перспективу. Причина цього значною мірою полягає в тому, що цей курс викладають переважно викладачі-спеціалісти зі статистики або економісти, тобто фахівці, які відповідно до своєї підготовки і атавістичних залишків традиційного радянського розуміння сутності науки про народонаселення не націлені викладати цей навчальний предмет як соціологічну дисципліну. Соціологію народонаселення донедавна викладали хіба що студентам-соціологам НаУКМА.

Вітчизняна соціологія вийшла з «шинелі» соціології радянської. Тому наші соціологи виховані на уявленні, що проблеми народонаселення незначною мірою пов'язані з цією наукою. І якщо зазирнути в наші соціологічні часописи або проглянути відповідні публікації, то можна побачити, що статті заторкують лише деякі аспекти соціології народонаселення, зокрема ті, що стосуються проблем сім'ї та шлюбу або міграційних чи урбанізаційних процесів. Тобто якщо говорити загалом, соціологія народонаселення поки що не стала сферою інтенсивних, як того вимагає сучасний стан суспільства, досліджень з боку науковців і, на жаль, поки не помітно бодай невеликого зростання уваги до неї, через що, наприклад, практично відсутній такий напрям діяльності, як виховання відповідної інтересам суспільства репродуктивної поведінки населення¹ навіть серед студентської молоді, якій читають обов'язковий курс соціології. Обов'язковість такого напрямку в програмі курсу абсолютно виправдана з багатьох причин, і не останньою чергою через складну ситуацію в країні, яка ніяк не вирветься з міцних лещат трансформаційних процесів та кризового стану.

Якщо зазирнути в сучасні підручники і посібники вітчизняних авторів з курсу соціології, що можна побачити стосовно народонаселення, крім уже названих тем міграції, сім'ї та шлюбу? Хіба що згадування, що «ознакою суспільства є самовідтворення його народонаселення», або що «демографічна проблема є однією з глобальних проблем». Так, в україномовному виданні курсу соціології Ентоні Гіденса, що вийшов друком 1999 року, відсутній розділ про народонаселення. Проте Гіденс його написав, і у виданні підручника того самого 1999 ро-

1 Репродуктивна поведінка — система психічних станів, дій і відносин, пов'язаних з народженням, усиновленням або відмовою від народження дітей. Така поведінка є соціально-психологічною основою народжуваності, формується під впливом політичних, економічних, етнокультурних та етичних чинників і проявляється як реакція людей на зовнішні і внутрішні стимули до продовження роду і плануванню майбутнього родини [Воронцов, 2016].

сійською мовою він є, і автор там стверджує, що демографія є однією з «тілок» соціології [Гідденс, 1999: сс. 414–432]. Чи не відсутність адекватної реакції на одну з найважливіших проблем сучасності з боку українських науковців і вищої школи стала одним з визначальних чинників, що зумовили ставлення до навчального курсу із соціології, зокрема, на непрофільних факультетах, як другорядного, а відтак і необов'язкового¹? Немає жодного сумніву, що зауважувані прогалини треба якомога швидше заповнювати. А для цього, перш за все варто принаймні визнати науку про народонаселення (хоч би як її врешті-решт називали) інституціонально соціологічною і готувати фахівців з цього напрямку.

Джерела

Антонов, А.И. (2009). Цезарь русской демографии. К 100-летию со дня рождения Б.Ц. Урланиса. В: *Демографические исследования. Сборник статей.* (сс. 23–37). Москва: КДУ.

Антонов, А.И., Валентей, Д.И. (ред.) (1976). *Система знаний о народонаселении.* Москва: Статистика.

Араб-Оглы, Э.А. (1957). Некоторые проблемы народонаселения. *Вопросы философии*, 6, 102–123

Борисов, В.А. (1999). *Демография.* Москва: Издательский дом NOTA BENE. Получено с: https://pedlib.ru/Books/2/0486/2_0486-185.shtml

Борисов, В.А. (1986). Еще одна дата возникновения теории демографической революции. *Социологические исследования*, 3, 209–213

Борисов, В., Вишневский, А. (2001). Борис Цезаревич Урланис, демограф. *Демоскоп Weekly*, 31–32. Получено с: <http://demoscope.ru/weekly/031/nauka01.php>

Боярский, А. (1970). Надо ли ещё спорить. *Вестник статистики*, 1, 55–64.

Валентей, Д.И. (1969). К вопросу о предмете науки о народонаселении. *Вестник статистики*, 1, 34–41.

Валентей, Д.И. (ред.) (1977). *Основы теории народонаселения. Уч. пособие.* Москва: Высшая школа.

Воронцов, А. (2016). *Демографія.* Київ: Юрайт. Отримано з: <https://stud.com.ua/44089/sotsiologiya/demografiya>

Гідденс, Е. (1999). *Соціологія.* Київ: Основи.

Гідденс, Э. (1999). *Социология.* Москва: Эдиториал УРСС.

Дэвис, К. (1965). Социология демографического поведения. В: *Социология сегодня. Проблемы и перспективы. Американская буржуазная социология середины XX века* (сс. 343–371). Москва: Прогресс.

Демографические исследования. Сборник статей (2009) / Отв. ред. А.И. Антонов. Москва: КДУ. Получено с: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0409/biblio03.php>

Денисенко, М. (2001). Профессия: демограф. Интервью. *ЭСМ (Экономика. Социология. Менеджмент)*. Получено с: <http://ecsocman.hse.ru/text/33438808.html>

К 50-летию со дня смерти Адольфа Ландри (1874–1956) (2006). *Демоскоп Weekly*, 269–270 (11–31 декабря). Получено с: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0269/nauka01.php>

1 Зауважимо, що насправді така невідповідність двох перекладів сталася з інших причин, а саме через те, що їх було зроблено з різних видань підручника Гідденса, хоча і в Україні, і в Росії обидва переклади вийшли друком одного року. Але один з них (російський) зроблено з другого видання, натомість другий (український) — з третього, в якому розділ з демографії вилучив сам Гідденс, так само як і в наступних виданнях цього самого підручника. Автор загалом не відмовляв демографії у її соціологічному характері, хоча й акцентував принципову відмінність її статистичного/кількісного методу від того, яким користується соціологія.

- Кауфман, А.А. (1916). *Теория и методы статистики*. Москва: Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова.
- Кон, И.С. (2008). *80 лет одиночества*. Москва: Время,
- Корегін, О.Я. (2003). *Демологічні концепції*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Корчак-Чепурковский, Ю.А. (1970). О методах изучения воспроизводства населения. В: Ю.А. Корчак-Чепурковский, *Избранные демографические исследования* (сс.4 – 36). Москва: Статистика.
- Лармин, О.В. (1975). Методологические проблемы изучения народонаселения. Москва: Статистика.
- Мальтус, Т.Р. (1998). *Дослідження закону народонаселення*. Київ: Основи.
- Подъячих, П. (1969). Статистика и изучение проблем народонаселения. *Вестник статистики*, 4, 45–56
- Прибиткова, Л.М. (1995). *Основы демографии. Посібник*. Київ: АртЕк.
- Птуха, М.В. (1960). *Очерки по статистике населения*. Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР.
- Пресса, Р. (1966). Народонаселение и его изучение (демографический анализ). Москва: Статистика.
- Слово прощання. Пам'яті А. Г. Вишневіського присвячується (2021). *Демографія та соціальна економіка*, 1 (43), 133–134
- Смулевич, Б.Я. (1963). О двух забытых областях социологических исследований. *Коммунист*, 17, 81–87
- Сови, А. (1957). Отношение между демографией и социальными науками в капиталистических странах. *Вопросы философии*, 6, 91–101
- Сови, А. (1977). *Общая теория населения*. Т. 1: Экономика и рост населения. Москва: Прогресс. Получено с: http://socioline.ru/files/5/84/sovi_t1.pdf
- Урланис, Б.Ц. (1976). Демография и социология. В: *Народонаселение: исследования, публицистика. Сб. статей* (сс. 27–35). Москва: Статистика.
- Хоменко, А. (1925). До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні. Харків: ЦСУ УРСР.
- Шелестов, Д.К. (1983). *Демография: История и современность*. Москва: Финансы и статистика.
- Шляпентох, В. (2007). Звёздное время Юрия Левады: история одного экзистенциального выбора. *НЛО*, 5 (87). Получено с: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/>
- Энциклопедический словарь Гранат* (1926). Т. 41. Ч. VI. Москва: Тов-во Рус. библ. ин-т Гранат.
- Ядов, В.А. (1994). *Нейл Смелзер и его лекционный курс*. В: Н. Смелзер, *Социология* (сс. 5–10). Москва: Феникс.
- 90 лет со дня смерти Михаила Ивановича Туган-Барановского (2009). *Демоскоп Weekly*, 361–362 (19 января — 1 февраля). Получено с: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0361/ nauka01.php>
- Best Sociology of Population Programs (2020). *US News*. Retrieved from: <https://www.usnews.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/sociology-of-population-rankings>
- Goldtorpe, J. (2016). *Sociology as a Population Science*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hauser, P.M., Duncan, O.D. (1959). *The Study of Population: An inventory and appraisal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moore, W.E. (1959). Sociology and Demography. In: *The Study of Population: An inventory and appraisal* / Ed. by P.M.Hauser and O.D.Duncan (pp. 832–851). Chicago: University of Chicago Press.
- Sadowski, J. (2019). When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data & Society*, 6 (1). Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951718820549>
- Yu Xie (2000). Demography Past, Present, and Future. *Journal of American Statistical Association*, 95 (450). Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01621459.2000.10474248>

Отримано 28.01.2022

References

- Antonov, A.I. (2009). Caesar of Russian demography. To the 100-th anniversary of the birth of B.Ts. Uralnis. [In Russian]. In: *Demograficheskie issledovaniia* (pp.23- 37). Moscow: KDU. [=Антонов 2009]
- A word of farewell. Dedicated to the memory of A.G. Vishnevsky (2021).. [In Ukrainian]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika*, 1 (43), 133–134 [=Слово прощання 2021]
- Antonov, A.I., Valenty, D.I. (Ed.) (1976). Population knowledge system. [In Russian]. Moscow: Statistika. [=Антонов, Валентей 1976]
- Arab-Ogly, E.A. (1957). Some problems of population. [In Russian]. *Voprosy Filosofii*, 6, 102–123 [=Араб-Оглы 1957]
- Best Sociology of Population Programs (2020). *US News*. Retrieved from: <https://www.usnews.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/sociology-of-population-rankings>
- Borisov, V.A. (1986). Another date for the emergence of the theory of demographic revolution. [In Russian]. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 3, 209–213 [=Борисов 1999]
- Borisov, V.A. (1999). *Demography*. [In Russian]. Moscow: NOTA BENE. Retrieved from: https://pedlib.ru/Books/2/0486/2_0486-185.shtml [=Борисов1999]
- Borisov, V., Vishnevskii, A. (2001). Boris Tsesarevich Uralnis, demographer. [In Russian]. *Demoskop Weekly*, 31–32. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/031/nauka01.php> [=Борисов, Вишневский 2001]
- Boiarskii, A. (1970). Should we argue more? [In Russian]. *Bulletin of Statistics*, 1, 55–64. [=Боярский 1970]
- Davis, K. (1965). Sociology of demographic behavior. [In Russian]. In: *Sociology today. Problems and prospects. American bourgeois sociology of the mid-twentieth century* (pp. 343–371). Moscow: Progress. [=Дэвис 1965]
- Denisenko, M. (2001). Profession: demographer. Interview. [In Russian]. *ESM (Economics. Sociology. Management)*. Retrieved from: <http://ecsocman.hse.ru/text/33438808.html> [=Денисенко 2001]
- Encyclopedic Dictionary Granat* (1926). Vol. 41. Part VI. [In Russian]. Moscow: Tovarishestvo Rus. bibl. in-t Granat. [=Энциклопедический словарь 1926]
- Giddens, E. (1999). *Sociology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [=Гідденс 1999]
- Giddens, E. (1999). *Sociology*. [In Russian]. Moscow: Editorial URSS. [=Гидденс 1999]
- Goldtorpe, J. (2016). *Sociology as a Population Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hauser, P.M., Duncan, O.D. (1959). *The Study of Population: An inventory and appraisal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaufman, A.A. (1916). *Theory and methods of statistics*. [In Russian]. Moscow: Edition of G. A. Leman and S. I. Sakharov. [=Кауфман 1916]
- Khomenko, A. (1925). *On the question of the current level of overall mortality in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kharkiv: CSB of the USSR. [=Хоменко 1925]
- Kon, I.S. (2008). *80 years of solitude*. [In Russian]. Moscow: Vremia. [=Кон 2008]
- Korchak-Chepurkovskii, Yu.A. (1970). *On the methods of studying the population reproduction*. [In Russian]. In: Yu.A. Korchak-Chepurkovskii, *Selected Demographic Studies* (pp. 4–36). Moscow: Statistika. [=Корчак-Чепурковский 1970]
- Koregin, O.Y. (2003). *Demological concepts*. [In Ukrainian]. Kyiv: PH «KM Akademia» [=Корегін 2003]
- Larmin, O.V. (1975). *Methodological problems in population studies*. [In Russian]. Moscow: Statistika. [=Лармин 1975]
- Malthus, T.R. (1998). *Research on the population law*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [=Мальтус 1998]
- Moore, W.E. (1959). Sociology and Demography. In: *The Study of Population: An inventory and appraisal* / Ed. by P.M. Hauser and O.D. Duncan (pp. 832 –851). Chicago: University of Chicago Press.
- 90 years since the death of Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky (2009). [In Russian]. *Demoskop Weekly*, 361–362 (January 19 – February 1). Retrieved from: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0361/nauka01.php> [=90 лет 2009]

- On the 50th anniversary of the death of Adolphe Laundry (1874–1956) (2006). [In Russian]. *Demoskop Weekly*, 269–270 (December 11 – 31): Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0269/nauka01.php> [=К 50-ти летию 2006]
- Podyachikh, P. (1969). Statistics and study of population problems. [In Russian]. *Zhurnal Statistiki*, 4, 45–56. [=Лармин 1975]
- Pressat, R. (1966). *Population and its study (demographic analysis)*. [In Russian]. Moscow: Statistika. [=Пресса 1966]
- Pribytkova, I.M. (1995). *Basics of demography. A guide for students*. [In Ukrainian]. Kyiv: ArtEk. [=Прибиткова 1995]
- Ptukha, M.V. (1960). *Essays on population statistics*. [In Russian]. Moscow: Gosstatizdat CSU USSR. [=Птуха 1960]
- Sadowski, J. (2019). When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data & Society*, 6 (1) Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951718820549>
- Sauvy, A. (1957). The relationship between demography and social sciences in capitalist countries. [In Russian]. *Voprosy Filosofii*, 6, 91–101. [=Сови 1957]
- Sauvy, A. (1977). *General theory of population. Vol.1: Economy and population growth*. [In Russian]. Moscow: Progress. Retrieved from: http://socioline.ru/files/5/84/sovi_t1.pdf [=Сови 1977]
- Shelestov, D.K. (1983). *Demographics: History and modernity*. [In Russian]. Moscow: Financy i Statistika. [=Шелестов 1983]
- Schliapentokh, W. (2007). Yuri Levada's Star Time: A History of One Existential Choice. [In Russian]. *NLO*, 5 (87). Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/> [=Шляпентох 2007]
- Smulevich, V.Ya. (1963). About two forgotten areas of sociological research. [In Russian]. *Kommunist*, 17, 81–87 [=Смулевич 1963]
- Urlanis, B.C. (1976). *Demography and sociology*. [In Russian]. In: Population: research, publicism (pp. 27–35). Moscow: Statistika. [=Урланис 1976]
- Valentei, D.I. (1969). On the subject of the science of population. [In Russian]. *Bulletin of Statistics*, 1, 34–41. [=Валентей 1969]
- Valentei, D.I. (Ed.) (1977). *Fundamentals of population theory*. [In Russian]. Moscow: Vysshaya Shkola. [=Валентей 1977]
- Vorontsov, A. (2016). *Demography*. [In Ukrainian]. Kyiv: Yurait. Retrieved from: <https://stud.com.ua/44089/sotsiologiya/demografiya> [=Воронцов 2016]
- Yadov, V.A. (1994). Neil Smelzer and his lecture course. [In Russian]. In: N. Smelzer, *Sociology* (pp. 5–10). Moscow: Feniks. [=Ядов 1994]
- Yu Xie (2000). Demography Past, Present, and Future. *Journal of American Statistical Association*, 95 (450). Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01621459.2000.10474248>

Received 28.01.2022

ОЛЕНА ІВАНЕНКО, ОЛЕКСАНДР КОРЕГІН

Соціологія і демографія: про ролі, зв'язки та призначення наук

У статті йдеться про давню, практично невідому сучасному поколінню вітчизняних соціологів дискусію щодо ролі та зв'язку соціології й демографії у дослідженнях народонаселення. Про те, чому сформувалася традиція називати науку, що, по суті, вивчає людність як суспільну підсистему «демографією», а процеси у народонаселенні, їх закономірності та соціальну політику та їх регулювання — «демографічними». Проблемність полягає в тому, що термін «демографія» (гр. – опис народу, населення) свого часу виник та усталився як назва статистики народонаселення, оскільки саме вона має своїм предметом опис кількісних характеристик людності, тоді як наукою, предметом якої є якісний аналіз народонаселення, є соціологія. На Заході соціологічний характер науки, що досліджує закономірності функціонування людності, є загальноновизнаним. Про це, наприклад, свідчить той факт, що у США абсолютну більшість фахівців з проблем народонаселення готують за спеціальністю «соціологія наро-

донаселення» на десятках кафедр соціології. Натомість на наших теренах соціологія народонаселення майже не розвивається, про що, зокрема, свідчить той факт, що спеціалістів з цього профілю у нас взагалі не готують. Це є наслідком давньої кампанії, в перебігу якої радянським науковцям було нав'язано думку, що наука, предметом якої є всебічне вивчення народонаселення, становить демографія. А остання не може мати соціологічного характеру, оскільки соціологія має інший предмет. У статті на підставі аналізу мотивації дій відомого радянського статистика, демографа й соціолога Б. Урланіса, ініціатора названої кампанії, показано, що справжньою її причиною була необхідність захиститися від реальної загрози згортання вивчення народонаселення у 60-ті роки ХХ століття, коли соціологія, що в СРСР тільки-но почала відроджуватися після тривалої заборони, могла разом з усіма своїми галузями потрапити під нову заборону.

В умовах наростання кризи народонаселення України інституційна невизнаність науки про людність як галузі соціології, відсутність підготовки фахівців із соціології народонаселення, тільки сприяють поглибленню кризи.

Ключові слова: народонаселення, людність, демографія, формальна (чиста) демографія, широка демографія, соціологія народонаселення, демологія

ЕЛЕНА ИВАНЕНКО, АЛЕКСАНДР КОРЕГИН

Социология и демография: о ролях, связях и назначении наук

В статье идет речь о давней, практически неизвестном современному поколению отечественных социологов дискуссии о роли и связи социологии и демографии в исследованиях народонаселения. О том, почему сформировалась традиция называть науку, которая, по сути, изучает людей как общественную подсистему, «демографией», а процессы в народонаселении, их закономерности и социальную политику по их регулированию — «демографическими». Проблемность состоит в том, что термин «демография» (гр. – описание народа, населения) в свое время возник и утвердился как название статистики народонаселения, поскольку именно она имеет своим предметом описание количественных характеристик населения, тогда как наукой, предметом которой является качественный его анализ, является социология.

На Западе социологический характер науки, исследующей закономерности функционирования населения, общепризнан. Об этом свидетельствует тот факт, что в США абсолютное большинство специалистов по проблемам народонаселения готовят по специальности «социология народонаселения» на десятках кафедр социологии. На нашей территории социология народонаселения почти не развивается, о чем, в частности, свидетельствует тот факт, что специалистов этого профиля у нас вообще не готовят. Это является следствием давней кампании, в ходе которой советским ученым навязывалось мнение, что наукой, предметом которой является всестороннее изучение народонаселения, является демография. А последняя не может носить социологический характер, поскольку у социологии другой предмет. В статье на основе анализа мотивации действий известного советского статистика, демографа и социолога Б. Урланиса, инициатора названной кампании, показано, что действительной ее причиной была необходимость защититься от реальной угрозы сворачивания изучения народонаселения в 60-е годы ХХ века, когда социология, которая в СССР только начала возрождаться после длительного запрета, могла вместе со всеми своими отраслями попасть под новый запрет.

В условиях нарастания кризиса народонаселения Украины институциональная непризнанность науки о народонаселении в качестве области социологии, отсутствие подготовки специалистов по социологии народонаселения только способствуют углублению кризиса.

Ключевые слова: народонаселение, демография, формальная (чистая) демография, широкая демография, социология народонаселения, демология

OLENA IVANENKO, OLEXANDR KOREGIN

Sociology and Demography: The Roles, Connections, and Purposes of Sciences

*The article deals with a long-standing, almost unknown to the modern generation of Ukrainian sociologists, discussion of the role and relationship of sociology and demography in population studies as well as about why the tradition to name science, which, in fact, studies people as a social subsystem, «demography», and the processes in the population, their patterns and social policy to regulate them — «demographic». The problem is that the term «demography» (gr. *dēmos* – “the people”, *graphy* – “writing, description or measurement”) at one time originated and established itself as the name of population statistics, because it has as its subject the description of quantitative characteristics of the population, while the science which subject is qualitative analysis of the population, there is sociology. In the West, the sociological nature of science, which studies the patterns of population functioning, is generally accepted. This is evidenced by the fact that in the United States the vast majority of specialists in population problems being trained in the specialty «sociology of population» in dozens of departments of sociology. On the other hand, on our territory the sociology of population is almost not developing which, in particular, is evidenced by the fact that we do not train specialists in this area at all. This is the result of a long-standing campaign during which the opinion was imposed on Soviet scientists that the science, the subject of which is a comprehensive study of population, is demography, and that the latter cannot have a sociological nature, since sociology has a completely different subject. In this article based on the analysis of the actions motivation of the famous Soviet statistician, demographer and sociologist B. Uralnis, the initiator of the named campaign, it is shown that its real reason was the need to protect the sociology from the real threat of curtailing the study of population in the 60s of the XX century, when sociology which had just started to revive in the USSR after a long ban, could fall along with all its branches under a new prohibition.*

In the context of the growth of the population crisis in Ukraine and the institutional non-recognition of the science of population as a field of sociology, the lack of training of specialists in the sociology of population only contributes to the deepening of this crisis.

Keywords: *population, demography, formal (pure) demography, wide demography, sociology of population, demology*